

УДК 327

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-66-173-183

МІЖСОБИСТІСНА КОМУНІКАЦІЯ ТА РЕПЛІКАЦІЯ ДОСВІДУ В ПРОБЛЕМНИХ СІМЕЙНИХ СИСТЕМАХ

Петрунко О.В.¹, Склярук А.В.²

¹ д.психол.н., старший науковий співробітник, професор кафедри Навчально-наукового інституту психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

² д.психол.н., доцент кафедри практичної психології, Класичного приватного університету, м. Запоріжжя, Україна, e-mail: stura1404@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8373-2351>

INTERPERSONAL COMMUNICATION AND REPLICATION OF EXPERIENCE IN PROBLEM FAMILY SYSTEMS

Petrunko Olga¹, Sklyaruk Anastasia²

¹ Doctor of sciences (Psychological), Senior Research Fellow, Professorr of the Academic and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

² Doctor of sciences (Psychological), associate professor of Practical Psychology department, Classical Private University, Zaporozhye, Ukraine, e-mail: stura1404@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8373-2351>

Анотація. У статті визначено феномен кризової сім'ї як кризової сімейної системи. Мета статті – проаналізувати та емпірично верифікувати моделі конфігурацій сімейної взаємодії у кризових сімейних системах. Представлено структурно-функціональну модель комунікації у кризових сімейних системах, яку складають п'ять компонентів: стабілізатори сімейної взаємодії (сімейні норми і цінності); конфігурації (патерни) сімейної взаємодії; модули сімейних стосунків і ставлень; чинники і механізми відтворення сімейних стосунків та засвоєння патернів сімейної взаємодії; типи репродукції сімейного досвіду. Проаналізовано та емпірично підтверджено моделі відтворення сімейного досвіду в кризових сімейних системах з різним типом організації міжособистісної взаємодії як усередині цієї системи, так і за її межами. Наведено результати емпіричного дослідження міжособистісних комунікацій у кризових сімейних системах. Показано, що в цих системах внутрішньосімейні міжособистісні комунікації – як інструмент біологічної, соціальної та психологічної репродукції сімейного досвіду – є дефіцитарними та неякісними, що порушує обмін необхідною інформацією, емоціями та інтераціями і створює підґрунтя для виникнення сімейних дисфункцій. Емпірично виявлено, що в кризових сімейних системах: 1) основним сімейним стабілізатором є не норми і цінності, а сімейні проблеми, які вирішуються неконструктивними, неекологічними способами; 2) існує виражена тенденція до утворення внутрішньосімейних альянсів і коаліцій, де сімейні ролі матері і батька істотно викривлені, і це призводить до генералізації сімейних проблем та порушень сімейної соціалізації; 3) основними є три типи конфігурацій сімейної взаємодії – альянсно-коаліційний, конфліктний та опосередкований (третьою особою чи певним фактором); 4) змінено модули сімейної взаємодії, емоційні зв'язки й дистанції, сімейні кордони; 5) репродукція сімейного досвіду відбувається за трьома сценаріями – як редуплікація (цілковите відтворення сімейного досвіду і батьківської поведінки), як часткова реплікація (часткове відтворення сімейного досвіду) і як анти-реплікація (засвоєння альтернативного досвіду, не притаманного своїй сімейній системі). Виявлено кореляційні зв'язки між конфігураціями сімейної взаємодії на моделях репродукції сімейного досвіду. Показано, що кризова сім'я має біполярну природу і, попри притаманні їй порушення функціонування та неоптимальні конфігурації сімейних взаємодій, вона є інститутом соціалізації, який не лише накладає дитині «ідеальний» сімейний досвід, а й створює можливості для набуття нею альтернативного соціального досвіду, відмінного від того, що вироблений у межах конкретної сімейної системи.

Ключові слова: проблемна сім'я, соціалізація у проблемній сім'ї, структурна і функціональна моделі соціалізації, конфігурації сімейної взаємодії, ідеальна та альтернативна реплікація сімейного досвіду.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 6; бібл.: 7

Annotation. The article presents the results of socio-psychological research of the mechanisms of socializing influences in a problem family. The purpose of the article is to analyze and empirically verify models of configurations of family interaction in crisis family systems. The issue of studying the peculiarities of the functioning of problem families and their interactions, direct interpersonal communications as an undoubtedly important socializing influence is analyzed. The program of social and psychological research of mechanisms of socializing influences operating in problem

families which consists of three stages is presented: studying of features of a configuration of a family system of a problem family; study of semantic aspects of socialization of a child in a problem family; implementation of hierarchical cluster analysis, where the selected clusters will reflect the semantic aspects of the child's socialization in the problem family. The structural-functional model of socialization of a child in a problem family is presented, which consists of five components: social systems of a higher level of organization; semantic aspects of the functioning of the problematic family system; structural aspects of problematic family systems; modes of problem family; the basic mechanism of socialization of a child in a troubled family. Empirically understood in the course of the study, these components are described in some way in the article. It has been determined that in a problem family there is a violation of the system of intra-family communications, a worsened psychological atmosphere, distorted family functions and socializing influences. It is established that the problem family is a bipolar phenomenon, which on the one hand, has dysfunction, is characterized by conflict, difficulties in implementing educational functions, etc., and on the other - gives the child more opportunities to gain social experience, promote independence and adaptability. The analysis of the results of the study concludes that the key mechanism of socialization is the assimilation of patterns and configurations of interaction that can be implemented in three types of reproduction of family experience: replication (full reproduction of the parental pattern of behavior), partial reproduction; implementation of opposite (those that are present in the family experience) patterns of behavior. It is proved that the choice of the type of reproduction of experience is determined by the level of criticality, which means a set of cognitive and emotional processes that allow the child based on the unity of analysis (cognitive component) and emotional reflection (emotional component) to make judgments about the appropriateness or inexpediency of family experience. It is shown that the crisis family has a bipolar nature and, despite its inherent dysfunction and suboptimal configurations of family interactions, it is an institution of socialization, which not only gives the child an "ideal" family experience, but also creates opportunities for alternative social experiences. different from that produced within a particular family system.

Key words: *problem family, socialization in a problem family, structural and functional model of socialization, configuration of family interaction, ideal and alternative replication of family experience.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 6; bibl.: 7

Постановка проблеми. У сучасних постінформаційних суспільствах (назвемо їх «суспільствами часів глобальних змін»), які мають очевидні ознаки некерованих трансформацій, нестабільності, турбулентності й кризи, зростає кількість і розширюється діапазон соціальних суб'єктів (окремих осіб, соціальних груп, спільностей, інституцій) з порушеннями адаптації й функціонування. Усе це знайшло відображення в інформаційних просторах і, відповідно, в дискурсах опису цих суспільств, де усталилися добре впізнавані нині маркери: «суспільна криза», «кризове суспільство», «криза влади», «криза суспільних інституцій», «інформаційна криза», «криза сім'ї», «кризові сімейні системи» тощо. І не випадково дослідження кризових соціальних систем набуває дедалі більшої актуальності.

Одним з соціальних суб'єктів, що виявляється надзвичайно чутливим до будь-яких соціокультурних, соціально-економічних та інших суспільних змін (особливо, якщо ці зміни розгортаються за кризовим сценарієм), є інститут сім'ї. Цей інститут на емпіричному рівні уособлений множиною сімейних систем, кожна з яких

по своєму переживає кризу і або адаптується до неї, долає її, або ж набуває ознак неадаптивної, дисфункціональної, кризової сімейної системи.

Найважливіша ознака кризової сімейної системи – відсутність необхідних і достатніх внутрішніх і зовнішніх комунікацій. Як зазначають дослідники інкультураційних процесів, зокрема, Дж. Мід та М. Мід, комунікація є основним інструментом біологічної, соціальної та психологічної репродукції соціального досвіду через механізми інкультурації та соціалізації [1; 2].

Брак комунікацій унеможливує нормальну внутрішньосімейну взаємодію і виявляється в таких ознаках як:

1) дефіцитарні або неекологічні взаємозв'язки всередині сімейної системи, що унеможливує оптимальний обмін знаннями, емоціями, інтеракціями, досвідом, а зрештою – й ефективно та злагоджене її функціонування;

2) дефіцитарні і неякісні взаємозв'язки сімейної системи з зовнішнім соціальним середовищем (системами більш високого порядку), що утруднює належний обмін ресурсами з цим середовищем.

У фаховій літературі описано чимало спроб структурування і опису міжособистісних комунікацій як інструменту внутрішньосімейної взаємодії. Одною з таких спроб, що запозичена в працях Т. Герінга і розвинена К. В. Седих, А. В. Склярюк та іншими вітчизняними дослідниками, є пояснення внутрішньосімейної комунікації через поняття «конфігурація сімейної взаємодії», тобто привласнена символічна модель типу взаємодії, яка перенесена з інтеріндивідуального (сімейного) простору в інтраіндивідуальну (особисту) реальність членів сім'ї. Засвоєні конфігурації сімейної взаємодії є, на думку вказаних авторів, інтрапсихічним механізмом відтворення сімейного і соціального досвіду, і ці конфігурації неоднакові у здорових і кризових сім'ях [3; 4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні часи деякі дослідники з різних країн світу, що є прибічниками найрізноманітніших психологічних напрямів і соціально-психологічних шкіл, пропонували свої підходи до аналізу численних проблем, пов'язаних із сімейною соціалізацією – як метамеханізмом передачі людством від покоління до покоління необхідних для його самовідтворення і розвитку соціокультурних, соціальних та психологічних універсалій (Дж. Мід, М. Мід, Л. Маккобі, Дж. Мартін, Дж. Роттер, І. С. Кон, В. В. Москаленко, О. В. Петрунько, В. О. Татенко та інші). Значний внесок у розробку цього питання зробили представники школи біхевіоризму, які активно досліджували зв'язок соціального навчання з когнітивним розвитком і поведінкою індивіда (А. Бандура, Л. Берковіц, Дж. Доллард, В. Уолтерс, Б. Скіннер).

Так Б. Скіннер сформулював ідею «управління поведінкою», згідно з якою соціальне навчання (і не лише дітей, а й будь-яких інших соціальних істот) певних поведінкових актів здійснюється на основі демонстрованих моделей поведінки. Чимало уваги приділено питанням економічної й гендерної ідентифікації та

соціалізації, витоки яких знаходяться в сім'ї (І. С. Кон, О. В. Петрунько, В. В. Москаленко, К. Бродерік, С. Макхоул, Н. Смелзер, К. Стокер та інші), у т. ч. тим чинникам, що дають змогу оцінити успішність соціального навчання й інкультурації суб'єкта соціалізації та його комунікативну компетентність [4; 5; 6; 7].

Внутрішньосімейна комунікація в кризових сімейних системах має свою специфіку, яка полягає в тому що моделі конфігурації сімейної взаємодії, інтеріоризовані в свідомості її учасників, апіорі відображають кризову сімейну ситуацію і задають відповідні патерни поведінки з практичного відтворення саме такої, кризової ситуації (на фізіологічному психологічному та соціальному рівнях), а по-друге, ці конфігурації не тільки репрезентують властивий даній сімейній системі сімейний досвід, а й визначають тип його соціальної та психологічної репродукції [4; 5]. Ці ідеї потребують дальшого осмислення та емпіричної їх верифікації, і це є, на нашу думку, вкрай актуальним питанням, яке наразі належно не досліджене.

Формулювання цілей статті. Мета статті – проаналізувати та емпірично верифікувати моделі конфігурацій сімейної взаємодії у кризових сімейних системах.

Викладення основного матеріалу дослідження. Наше дослідження міжособистісних комунікацій та конфігурацій сімейної взаємодії у кризових сімейних системах ґрунтується на п'ятивимірній структурно-функціональній моделі сімейної комунікації Т. Герінга, яка репрезентує:

1) змістові аспекти сімейної системи: стабілізатори сімейної взаємодії (сімейні традиції, звичаї, міфи, історії), типові сімейні проблеми, сімейні норми і ролі, сімейні альянси і коаліції, патерни внутрішньої і зовнішньої сімейної взаємодії тощо;

2) структурні аспекти сімейної системи: конфігурації сімейних стосунків, емоційна дистанція між членами сім'ї, особисті кордони членів сім'ї та кордони сімейної системи в цілому та ін.);

3) модуси сімейних стосунків: позитивні (відносна автономність і самостійність кожного члена сім'ї, комфортний психологічний клімат, широкий спектр поведінкових стратегій та можливість їх вільного вибору тощо) та негативні (дезінтеграція стосунків між членами сім'ї, неприйняття, відчуження батьків і дітей, самоізоляція батьків і т. ін.);

4) чинники і механізми привласнення конфігурацій сімейних стосунків та засвоєння патернів сімейної взаємодії;

5) типи репродукції сімейного досвіду (редуплікація, часткова реплікація, засвоєння альтернативного, «чужого» досвіду, не притаманного даній сімейній системі) [3; 4].

Емпіричне дослідження, спрямоване на верифікацію наведеної моделі, здійснювалося за допомогою розробленого К.В. Сєдих та А.В. Склярук напівструктурованого інтерв'ю, спрямованого на виявлення змістових аспектів соціалізації дитини як у нормальній, так і в кризовій сім'ї (змісту й особливостей сімейних правил, історій, міфів тощо), та методики «Просторова соціограма сім'ї», розробленої Т. Герінгом на основі вищевказаної моделі.

Напівструктуроване інтерв'ю дало можливість відтворити семантичний простір опису внутрішніх і зовнішніх сімейних комунікацій у здорових і кризових сім'ях. За результатами контент-аналізу відтвореного семантичного простору було визначено 45 змістових конструктів, які далі підлягали процедурам кореляційного, факторного та кластерного аналізу. Виокремленні кластери досить вичерпно репрезентують змістові аспекти внутрішніх і зовнішніх сімейних комунікацій у здоровій і кризовій сім'ї (для оцінки статистичної значимості відмінностей застосовано ϕ -критерій (критерій кутового розподілу) Фішера.

Застосування методики «Просторова соціограма сім'ї» дало змогу:

1) виявити ті параметри кризової сімейної системи, які, з одного боку, є критеріями порушення її функціонування, а з другого – є вагомими чинниками впливу

на якість зовнішньої і внутрішньосімейної комунікації, що визначають способи репродукції сімейного досвіду і, відповідно, зміст і якість сімейної соціалізації;

2) проаналізувати особливості внутрішньосімейних та зовнішніх соціальних комунікацій сім'ї з урахуванням стосунків і взаємодій не лише в межах сім'ї, а поза нею, в її найближчому соціальному оточенні (друзі, вчителі, сусіди тощо);

3) виявити особливості структури контактів, емоційних зв'язків та конфігурацій взаємодії в кризових та в «здорових», адаптивних сімейних системах.

Експериментальну базу дослідження, на основі якої добиралися «кризові» сім'ї для експериментальної вибірки становив Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Запорізької області та сім'ї, в якому перебувають на обліку так звані «проблемні сім'ї» та «сім'ї групи ризику». Ці сім'ї були визнані такими експертами даного центру, а також експертами районних та міських соціально-психологічних служб згаданої області.

На підставі ряду використаних соціально-економічних та психологічних показників для участі в експерименті було сформовано експериментальну групу, яку склали 275 сімей, кваліфікованих нами як дисфункціональні, кризові сімейні системи. Крім того, для порівняння характеру сімейних комунікацій та характеру моделей конфігурацій сімейної взаємодії в кризових і здорових сім'ях нами було сформовану групу, яку склали 250 сімей, визначених нами як «здорові», такі, що не мають проблем функціонування соціально-економічного соціального та психологічного характеру.

Як показало емпіричне дослідження, провідними стабілізаторами сімейної взаємодії в здорових, адаптивних сімейних системах є стабілізатори нормативного типу – сімейні традиції, сімейні міфи, звички, правила тощо та орієнтованість на загальноприйняті і визнані суспільством сімейні цінності та норми взаємодії ($\phi^*=10,89$, $p \leq 0,01$).

На відміну від них, у кризових сімейних системах найпотужнішим сімейним стабілізатором є сімейні проблеми, які у цих системах або вирішуються неконструктивними, неекологічними способами, витісняються, делегуються в зовнішнє оточення або зовсім не вирішуються, не обговорюються, приховуються і т.д., а отже задавнюються, хронізуються, стають тотальними і визначають якість функціонування сімейної системи як системи кризової.

Під час інтерв'ю було з'ясовано, що члени кризових сімей неналежно усвідомлюють реальні сімейні проблеми та перекладають їх на близьке й віддалене соціальне оточення ($\phi^*=7,5$, $p \leq 0,01$); на несприятливі обставини життя ($\phi^*=5,4$, $p \leq 0,01$); на уряд та інші державні інституції ($\phi^*=3,4$, $p \leq 0,01$). А найтипівішими поясненнями сімейних проблем у цих сім'ях є «брак грошей», «нестача найнеобхіднішого для життя», «численні й складні побутові проблеми» ($\phi^*=1,65$, $p \leq 0,05$) і т. ін.

Аналіз змістових показників функціонування здорових і кризових сімейних систем дав можливість виявити особливості виконання сімейних ролей чоловіка та дружини в здорових і кризових сімейних системах. Зокрема, з'ясовано, що викривлення ролі матері і, відповідно, порушення материнських функцій у

кризовій сім'ї призводить до хронізації та генералізації проблем сімейної соціалізації, а порушення, пов'язані з сімейною роллю батька, призводять до виникнення коаліції матері та дітей та створення системи специфічних стосунків, спрямованих проти батька як «носія негативного симптому», «ідентифікованого автора» сімейних негараздів, зокрема на його знецінення, дистанціювання й відчуження від нього і зрештою призводять спочатку до емоційної, а згодом і до цілковитої дезінтеграції сімейної системи.

Так емпірично підтверджено, що проблемні сімейні системи характеризуються переважанням коаліцій матері з дітьми проти батька, який позиціонується як носій девіантної поведінки, шкідливих звичок, як особа, що «самоусунулася» від сімейних справ ($\phi^*=5,41$, $p \leq 0,01$) та коаліції чоловіка і дружини проти інших членів родини, яка відхиляє будь-які інші родинні зв'язки й емоційно від них відмежовується ($\phi^*=5,11$, $p \leq 0,01$).

Сімейні альянси й коаліції (між різними членами родини) спрямовані на неприйняття й відхилення певних членів родини, проти яких ці альянси утворені, дистанціювання від них – і це один з серйозних негараздів, характерних для кризових сімейних систем (табл. 1).

Таблиця 1

Види сімейних коаліцій у кризових та в здорових сім'ях, %

Види сімейних коаліцій	Кризові сім'ї	Здорові сім'ї	ϕ^*
Мати і діти проти батька	25	8	5,41**
Батько і діти проти матері	2	2	0
Подружжя проти інших членів родини	15	3	5,11**
Батьки і діти проти інших	7	19	4,19**
Дитина з бабусею проти батьків	12	13	0,36
Мати з бабусею проти батька	8	11	1,16
Сімейних коаліцій немає	26	40	3,42**

Примітка : ** – статистична значимість відмінностей 0,01

У разі неприйняття та ізоляції з ініціативи тої чи тої сімейної коаліції відчужений член сім'ї може обрати шлях самоізоляції, що вочевидь зафіксовано і в нашому емпіричному дослідженні.

Самоізоляція – це специфічний психологічний феномен, за якого

самоізолювані члени сімейної системи, базуючись на певних соціальних і сімейних міфах, ухвалюють власну безпорадність і неможливість реалізувати свою сімейну (наприклад, батьківську) функцію з ряду «важливих» та «об'єктивних» причин. Хоча в кризових сім'ях найчастіше в основі

такої поведінки лежать інфантильність, безвідповідальність, адиктивні інстинкти і потяги, викривлена мотивація, нехтування цінностями сімейного життя тощо.

Аналіз структурних показників функціонування здорових і кризових сімейних систем дав можливість

констатувати, що для кризових систем найбільш характерними є три типи конфігурацій сімейної взаємодії з п'яти найпоширеніших – «Опосередкований», «Конфліктний» та «Альянсно-коаліційний» (табл. 2).

Таблиця 2

Патерни сімейної взаємодії в проблемних та здорових сім'ях, %

Типи конфігурацій сімейної взаємодії	Кризові сім'ї	Здорові сім'ї	ϕ^*
«Залежний»	0	18	10,021**
«Симбіотично-конфліктний»	0	2	3,25**
«Зірковий»	0	37	14,96**
«Опосередкований»	27	17	2,78**
«Конфліктний»	58	7	13,67**
«Альянсно-коаліційний»	15	0	0
«Гармонійний»	0	4	4,61**

Примітка : ** – статистична значимість відмінностей 0,01

Отже, найбільш поширений тип конфігурації сімейної взаємодії – «Конфліктний» (58% досліджуваних кризових сімей). Для такого типу взаємодії властиві конфліктні стосунки між членами, що пронизують різні підструктури сім'ї. Зокрема, конфліктність простежується і в батьківській діаді (це посилюється тим, що значна кількість таких сімей розлучені – 47%) і в батьківсько-дитячих стосунках. Конфліктність зафіксована і в стосунках батьківської діади старшого покоління.

Специфікою таких стосунків у таких сім'ях є одночасна сильна емоційна забарвленість відносин і їх конфліктність (негативна емоційна забарвленість), тобто члени сімей мають виражене емоційне ставлення один до одного, що, однак, виражене негативно. Така конфігурація стосунків у сім'ї призводить до порушення соціалізації у вигляді засвоєння негативного і конфліктного патерну взаємодії з близькими людьми, схильності до протистоянь.

Для 27% досліджуваних кризових сімей властива конфігурація взаємодії за «опосередкованим» типом. Специфікою стосунків і взаємодій у таких сім'ях є їх опосередкований характер. Тобто стосунки між деякими членами сім'ї опосередковуються третьою особою чи певним фактором. Типовою ситуацією в такій сім'ї є наявність батька із вираженою алкогольною залежністю, що

опосередковує його стосунки з дружиною та дітьми. Зокрема, діти при цьому розглядаються як такі, що заважають реалізувати адиктивне прагнення до алкоголю («додаткове навантаження у житті»), а дружина – унеможливає задоволення адиктивної тенденції («забирає гроші», «перешкоджає дружнім стосункам з іншими адиктами»).

У такому разі опосередкування викривляє процес соціалізації у вигляді закріплення стійких поведінкових патернів, опосередкованих шкідливими звичками (зокрема, зловживанням алкоголю), агресивною чи й насильницькою поведінкою бодай одного з членів сім'ї, ставлення до батька чи матері як до джерела проблем у житті тощо.

Для 15% досліджених нами кризових сімей властива «альянсно-коаліційна» конфігурація стосунків. Специфікою стосунків у таких проблемних сім'ях є наявність коаліцій – об'єднання кількох членів сім'ї проти інших. Типовою коаліцією в проблемних сім'ях є коаліція матері й дітей проти батька, який ідентифікується ними як джерело конфліктів і сімейних проблем (це зафіксовано у 62% сімей цієї групи).

При цьому сімейні стосунки порушуються через нерівномірність соціалізувальних впливів з боку матері та батька, де мати заміщує батьківські впливи. Як результат, соціалізація дитини

викривляється. Можливі й інші розподіли коаліцій, коли, наприклад, батько і діти протистоять матері (15%) або діти протистоять батькам – у такому випадку йдеться про міжпоколінні коаліції (23%). Утворення коаліцій в сім'ї відображає порушення емоційних зв'язків між дітьми і батьками за сценарієм інтеграції з одним із батьків і сепарації з іншим.

Діагностично значущою для розуміння сутності комунікацій у кризовій сімейній системі та особливостей соціалізації дитини в проблемних сім'ях є не притаманність їм таких конфігурацій сімейної взаємодії, як «Павутиння» і «Сонечко». Для цих конфігурацій взаємодії характерні насамперед сильні або й надсильні емоційні зв'язки між членами сім'ї, стосунки, засновані на «емпатійній формулі», батьківська турбота та турбота всіх членів сім'ї одне про одного. Проте в цьому разі є ризик гіперопіки стосовно молодших членів сім'ї і, відповідно, обмеження самостійності та їхня

інфантилізація (що властиво для типу «Павутиння»), або ж вони стають центром сімейної взаємодії і, відповідно, мають ознаки егоцентризму, егоїзму, нечутливості до потреб інших (тип «Сонечко»).

Емпірично зафіксовано очевидні відмінності емоційної дистанції між членами здорової і кризової сім'ї. Так для проблемних сімей більш характерна далека дистанція між її членами ($\varphi^*=8,77$, $p\leq 0,01$) та неоднакова, тобто чітко диференційована дистанція стосовно різних членів сім'ї – близька з одними членами і дуже далека з іншими ($\varphi^*=11,726$, $p\leq 0,01$).

Очевидним і однаково характерним для дітей з кризових сімей є переважання далекої дистанції з матір'ю ($\chi^2=15,32$, $p\leq 0,01$), з батьком ($\chi^2=13,26$, $p\leq 0,01$), братами ($\chi^2=8,94$, $p\leq 0,05$), сестрами ($\chi^2=9,22$, $p\leq 0,05$) та дідусями ($\chi^2=11,95$, $p\leq 0,01$), і виключення з цього списку становлять хіба що бабусі (табл. 3).

Таблиця 3

Показники емоційних меж між членами проблемних та здорових сімей, %

Члени сім'ї	Група	Емоційна дистанція			відсутня	χ^2
		близька	середня	далека		
Матір	КСС	29	33	32	6	15,32**
	ЗС	79	16	5	0	
Батько	КСС	11	18	46	25	13,26**
	ЗС	63	23	12	2	
Брат	КСС	29	17	3	51	8,94*
	ЗС	12	22	20	46	
Сестра	КСС	27	18	2	53	9,22*
	ЗС	4	26	19	51	
Дідусь	КСС	10	26	31	33	11,95**
	ЗС	34	31	19	16	
Бабуся	КСС	29	34	22	19	5,332
	ЗС	38	24	24	14	
Тітка	КСС	3	14	11	72	6,89
	ЗС	11	18	5	66	
Дядько	КСС	2	6	9	83	2,65
	ЗС	4	12	3	81	
Двоюродні брати/сестри	КСС	0	3	5	92	1,36
	ЗС	4	6	2	88	
Дистанція з близьким соціальним оточенням (не з членами сім'ї)						
Друзі	КСС	34	26	6	34	9,42*
	ЗС	12	32	5	51	
Тренер, вчитель	КСС	12	23	13	52	9,86*
	ЗС	3	16	18	63	
Інший значимий дорослий (безвідносно занять)	КСС	14	15	5	66	12,63**
	ЗС	0	5	6	89	

Примітки : ** – значимість відмінностей 0,05; * – значимість відмінностей 0,01

КСС – кризові сімейні системи; ЗС – здорові сімейні системи

Характеристика меж (кордонів) сімейних систем – як систем відкритого чи закритого типу – є одним з важливих показників, який може слугувати ознакою сімейної кризи. Традиційною є точка зору, що будь-які сім'ї з ознаками проблемного функціонування є сімейними системами закритого типу, що не є оптимальним для будь-якої «живої» біопсихосоціальної системи. Проте на підставі нашого емпіричного дослідження можемо стверджувати, що межі кризової сімейної системи є досить відкритими для окремих, вибірково соціальних та психосоціальних

впливів. Проте ця відкритість має специфічний характер.

На відміну від здорових, гармонійних систем, межі яких відкриті для обміну досвідом та ресурсами з метою їх інтеграції в сімейний досвід та свого оптимального розвитку, кризові сімейні системи відкриті за принципом «виживання», через відсутність збалансованого обміну всередині сім'ї (так через порушення емоційних зв'язків з батьками дитина інстинктивно шукає їх за межами сімейної системи, так само чоловік шукає деінде необхідну йому емоційну підтримку, якщо не отримує її в своїй сім'ї (табл. 4).

Таблиця 4

Показники зовнішніх меж проблемних та здорових сімей, %

Група	Межі		
	Відкриті	Закриті	Дифузні
Кризові сім'ї	39	26	35
Здорові сім'ї	12	39	49
ϕ^*	7,34**	3,19**	3,718**

Примітка : ** – статистична значимість відмінностей 0,01

Основними модусами сімейних стосунків у кризових сімейних системах є модуси негативного характеру: руйнування стосунків у родині через негідну поведінку батька ($\phi^*=8,39$, $p \leq 0,01$); руйнування сімейних стосунків через негідну поведінку матері ($\phi^*=5,16$, $p \leq 0,01$), порушення нормального функціонування сімейної

системи через поведінку дитини ($\phi^*=6,96$, $p \leq 0,01$), порушення сімейних стосунків через те, що члени родини намагаються вносити в них свої корективи ($\phi^*=2,53$, $p \leq 0,01$) та деякі інші. Натомість у здоровій сімейних системах переважають модуси іншого характеру (табл. 5).

Таблиця 5

Модуси сімейної взаємодії в проблемних та здорових сім'ях, %

Модус сімейних стосунків	Кризові сім'ї	Здорові сім'ї	ϕ^*
Непогоджена участь батьків у житті сім'ї	9	0	9,96**
Надмірний контроль, забагато обмежень	6	5	0,5
Сучасних дітей складно виховувати	3	18	6,04**
Брак часу для сім'ї через роботу	7	21	4,76**

Примітка : ** 0,01

Проте варто говорити про те, що в емпіричний спосіб нами виявлено й описано не лише негативні, а й позитивні модуси сімейних стосунків у кризовій сім'ї, що, з одного боку, дає підстави вважати такі сімейні системи біполярними, а з другого – змінює погляди на сімейну соціалізацію в кризових сімейних системах. Узагальнення результатів емпіричного дослідження дало змогу констатувати, що негативний модус – це насамперед порушені міжособистісні стосунки, викривлена емоційна дистанція

між членами сім'ї, відсутні стійкі емоційні зв'язки між батьками і дитиною, зафіксовано відчуження дітей від батьківської діади. У такому модусі кризова сім'я виступає як дисфункціональна, така, що не спроможна забезпечити ефективну соціалізацію дитини.

Позитивний модус сімейних стосунків та сімейної взаємодії в кризових сімейних системах описує і певний потенціал цих систем. Йдеться про те, що відсутність

емоційних контактів, порушення стосунків дитини з батьками, їх самоізоляція від виховання призводять до необхідності дитини виявляти самостійність, приймати рішення самій та втілювати їх у життя. При цьому оцінка результатів ефективності таких рішень, що виражаються в певних поведінкових програмах, здійснюється дитиною не відповідно до заданого патерну батьків («правильно» чи «неправильно»), а відповідно до тої поведінки, яка задовольняє її безпосередні потреби. Дитина при цьому вимушена змінювати поведінку у разі її невідповідності заданій меті, що виражається у підвищенні гнучкості та адаптивності дитини. Тобто нами виявлена ситуація, коли в проблемній сім'ї порушення стосунків між батьками та дитиною призводить до позитивного наслідку – стимуляції самостійності дитини та підвищення адаптивності її поведінки.

До чинників та механізмів привласнення конфігурацій сімейних стосунків і сімейних взаємодій в обох типах сімей належать насамперед ті, що пройшли випробування процесами соціалізації і гарантують ідеальне відтворення сімейного досвіду – як «здорового», так і «кризового». Інакше кажучи, здорові сім'ї переважно репродукують себе як здорові сімейні системи, а кризові сім'ї – практично ідеально репродукують себе як кризові сімейні системи. У кризових сім'ях репродукції себе як кризових сприяють, зокрема, такі сімейні переконання (і ці переконання мають силу чинників і механізмів сімейної соціалізації), як от: «батьки так чинили, і ми так чинимо» ($\varphi^*=3,21$, $p\leq 0,01$), «батьки так чинили, а тому я так чинитиму» ($\varphi^*=6,39$, $p\leq 0,01$), «якщо батьки не надто опікують дитину, то вона вирішує все сама, а отже росте самостійною» ($\varphi^*=13,95$, $p\leq 0,01$), «відсутність нормального виховання робить дитину більш заратованою до життя, більш адаптивною» ($\varphi^*=16,55$, $p\leq 0,01$), «слово батьків – закон» ($\varphi^*=3,56$, $p\leq 0,01$), «виживаємо як можемо» ($\varphi^*=4,67$, $p\leq 0,01$), «ми – заручники обставин»

($\varphi^*=7,59$, $p\leq 0,01$), «якщо нам не допоможуть, ми самі не впорасмося» ($\varphi^*=6,19$, $p\leq 0,01$) тощо.

Усі описані емпіричні показники репрезентують відповідні кризові умови та кризове емпіричне середовище, в якому розгортається життя кризової сім'ї, засвоюються й відпрацьовуються конфігурації і патерни сімейної взаємодії та відбувається сімейна соціалізація. У нашому дослідженні показано, що члени сімейної системи (насамперед діти) засвоюють і використовують життєвий сімейний досвід відповідно до провідного типу його репродукції, заданого конфігураціями і патернами сімейної взаємодії. За результатами нашого дослідження виділено три типи репродукції сімейного досвіду в кризовій сім'ї:

1) редуплікативний, коли ідеально і цілковито відтворює модель батьківської сім'ї – як здорової, так і кризової – за принципом «дорослий – ідеальний спадкодавець, і це не піддається обговоренню і критиці, а дитина – ідеальний спадкоємець, головна задача якого – привласнювати і відтворювати сімейний і соціальних досвід»;

2) частково реплікативний, коли той чи той член сім'ї (насамперед дитина) негативно ставиться до сімейного досвіду, але відсутність бажаних поведінкових моделей, через брак особистих ресурсів для пошуку цих моделей та вибудовування іншої, власної моделі взаємодії з членами своєї сім'ї та інших, альтернативних, не притаманних своїй сім'ї патернів поведінки, і в цьому разі сімейний і соціальний досвід відтворюється частково;

3) тип реалізації протилежних сімейним конфігурацій взаємодії і патернів поведінки, коли дитина надмірно критично ставиться до сімейного досвіду, оскільки має приклад інших, прийнятних для неї альтернативних поведінкових моделей та належну позасімейну ресурсну підтримку для їх з бо і реалізує протилежну стратегію, будує взаємодію в своїй сім'ї за іншими критеріями (табл. 6):

Таблиця 6

Розподіл типів репродукції сімейного досвіду у кризових і здорових сім'ях, %

Тип репродукції досвіду	Кризові сім'ї	Здорові сім'ї	φ^*
Редуплікація	38	51	3,01**
Часткове відтворення	50	45	1,14
Відтворення альтернативного досвіду	12	4	3,47**

Важливими чинниками, які визначають вибір того чи іншого типу репродукції сімейного досвіду, вважаємо критичне мислення, наявність альтернативних моделей поведінки та емоційне (позитивне чи негативне) ставлення до носіїв тих чи тих моделей поведінки, під яким розуміємо сукупність когнітивних та емоційних процесів, що дозволяють дитині на основі єдності аналізу (когнітивна складова) та почуттєвої рефлексії (емоційна складова) виносити судження про доцільність чи недоцільність повторення сімейного досвіду.

Висновки. Система міжособистісних внутрішньосімейних комунікацій – як інструмент репродукції сімейного досвіду – в кризових сімейних системах має ряд особливостей, які можуть бути описані за допомогою п'ятикомпонентної структурно-функціональної моделі, де структурними елементами є:

- 1) зміст сімейної взаємодії, насамперед її стабілізатори (сімейні норми і цінності, сімейні проблеми тощо);
- 2) типи організації, або типи конфігурації сімейної взаємодії (в т. ч. засвоєні патерни поведінки);
- 3) модуси сімейних стосунків і ставлень;
- 4) чинники і механізми відтворення сімейних стосунків та засвоєння конфігурацій і патернів сімейної взаємодії;
- 5) типи репродукції сімейного досвіду.

Як показали результати емпіричного дослідження, міжособистісні внутрішньосімейні комунікації у кризовій сім'ї є дефіцитарними (кількісно недостатніми) та неякісними (викривленими), що порушує обмін необхідною інформацією, емоціями та інтеракціями всередині сім'ї та обмін сім'ї з референтним соціальним оточенням і створює підґрунтя для серйозних сімейних дисфункцій.

Основним стабілізатором сімейної взаємодії в кризових сім'ях є не норми і цінності, а сімейні проблеми, які приховуються або вирішуються в неконструктивний, неекологічний спосіб. Модуси сімейної взаємодії та сімейні ролі (насамперед роль матері і батька) в цих сім'ях викривлені, істотно порушено емоційні зв'язки й сімейні кордони, фіксується виражена тенденція до утворення внутрішньосімейних альянсів і коаліцій «одних проти інших».

Ці показники свідчать про той чи той ступінь дезінтеграції сімейної системи, за якої її суб'єкти виступають як розрізнені й неконсолідована сукупність осіб, не об'єднаних спільними поглядами, інтересами, переживаннями, діями, що негативно позначається на психоемоційному самопочутті та загальному розвитку кожного члена кризової сімейної системи.

Репродукція сімейного досвіду кризових сімейних системах відбувається на основі трьох основних типів конфігурацій сімейної взаємодії (альянсно-коаліційного, конфліктного та опосередкованого третіми особами чи сторонніми чинниками) та реалізується за трьома основними сценаріями:

1) редуплікація сімейного досвіду, або цілковите відтворення батьківської моделі сім'ї і батьківської поведінки, за якої здорові і кризові сімейні системи ідеально відтворюють себе самих саме як здорові і кризові;

2) часткова реплікація, або часткове відтворення сімейного досвіду – як позитивного, так і негативного, як суто сімейного, так і альтернативного, запозиченого ззовні;

3) анти-реплікація, або засвоєння «чужого», альтернативного досвіду, не притаманного своїй сімейній системі, і в цьому разі члени кризової сім'ї засвоюють

і відтворюють більш прийнятний для них, альтернативний досвід сімейних комунікацій, запозичений ззовні.

Важливим, актуальним і таким, що потребує дальших досліджень, залишається питання психологічного супроводу кризової сім'ї, що розуміється нами як широкий комплекс заходів, спрямованих на поліпшення функціонування дисфункціональної сімейної системи та розширення соціального досвіду дітей, які в цих сім'ях зростають, за рахунок надання їм прийнятних альтернативних моделей соціальної поведінки.

Література:

1. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста: пер. з англ. Київ: Укр. центр духовн. культури, 2000. 416 с.
2. Мид М. Культура и мир детства / Избр. произв.: Пер. с англ. М.: Гл. ред. «Наука», 1988. 429 с.
3. Седих К. В. Психологія сім'ї. Київ: Академія, 2017. 192 с.
4. Склярук А. В. Проблемна сім'я як середовище соціалізації дитини: монографія. Херсон : «Гельветика», 2018. 272 с.
5. Петрунько О. В. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі: монографія. Полтава: Укрпромторсервіс, 2010. 480 с.
6. Москаленко В. В. Особливості дослідження соціалізації особистості в інтерсуб'єктній парадигмі. *Соціальна психологія*. 2009. № 5 (37). С. 35-48.

7. Кон И. С. Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива. Москва : Наука, 1988. 270 с.

References:

1. Mid Dzh. H. Duh, samIst I suspIstvo. Z tochki zoru sotsIalnogo blhevIorista [Spirit, self and society. From the perspective of a social behaviorist], Ukr. tsentr dukhovn. kultury, Kyiv, Ukraine, 416 p.
2. Mead, M., & Wolfenstein, M. (1955), *Kultura i mir detstva* [Culture and world of childhood], Nauka, 429 p.
3. Sedykh, K. V. (2017), *Psykhologhiia simi* [Family psychology], 192 p.
4. Skliaruk, A. V. (2018), *Problemna simia yak seredovyshe sotsializatsii dytyny* [A troubled family as a child's socialization environment], Helvetyka, Kherson, Ukraine, 272 p.
5. Petrunko, O. V. (2010), *Dity i media: sotsializatsiia v ahresyynomu mediaseredovyshechi* [Children and media: socialization in an aggressive media environment], Ukpromtorservis, Poltava, Ukraine, 480 p.
6. Moskalenko, V. (2009), "Peculiarities of the study of personality socialization in the intersubjective paradigm", *Sotsialna psykhologhiia*, № 5 (37), pp. 35-48.
7. Kon, I. (1988), *Rebenok i obschestvo: Istoriko-etnograficheskaya perspektiva* [The Child and Society: A Historical and Ethnographic Perspective], Nauka, Moscow, Russia, 270 p.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2022 р.